

מילה בידי אישה בספרות חז"ל ובמנהג יהודי אתיופיה

א. מבוא

עניינו של מאמר זה לבחון את מעמדן של נשים בישראל כמוהלות לאורך תקופה של קרוב לאלפיים שנה - ממרד החשמונאים (167 לפנה"ס) ועד לשלחן ערוך (1564).¹ נבחן את מעמדה של אישה כמוהלת מתוך מקורות ספרותיים - הלכתיים והיסטוריים. נעמוד על הפער בין מעמדה ההלכתי של האישה כמוהלת ובין שימושה המעשי בתפקיד זה בכל קהילות ישראל בתקופה הנדונה. לבסוף, נציע הסבר לפער זה המבוסס על מנהגם של יהודי אתיופיה והשומרונים בעניין המילה.

ב. צפורה מלה את בנה

הברייתא (בבלי קידושין כט ע"א) קובעת: "האב חייב בבנו למולו".² אולם, כידוע, ברוב המקרים ממנה האב שליח לקיום מצוות המילה. נשאלת השאלה, האם אישה (אם הילד או כל אישה אחרת), יכולה להיות שליחה של האב לקיום מצוות המילה? מתוך המקרא נראה שאין סיבה לאסור, שהרי מוצאים אנו שצפורה מלה את בנה. אף על פי שנראה שמשה לצידה, אין היא מזרזת אותו לקיום מצוות המילה, אלא מבצעת את המילה בעצמה (שמות ד', כה): "ותקח צפורה צר ותכרת את ערלת בנה ותגע לרגליו ותאמר כי

* יסודו של מאמר זה בשיעור ששמעתי מפי מו"ר הרב פרופ' דניאל שפרבר בכנס ייסוד של 'אח מאופיר' - אגודת חקר למנהג יהודי אתיופיה, שהתקיים בחודש תשרי תשס"ב בשיבה הגבוהה 'אור עציון' שבמרכז שפירא. ברכת תודה לפרופ' שפרבר על הנחייתו אותי בשבילי המחקר של הלכות יהודי אתיופיה.

1. לעניין נשים מוהלות בישראל ראה: ד' שפרבר, **מנהגי ישראל**, א, ירושלים תשמ"ט-תשס"א, עמ' 50 הערה 18, וכן ד, עמ' ח-ט; י"ש שפיגל, 'האשה כמוהלת - ההלכה וגלגוליה בסמ"ג', **סידרא**, ה, תשמ"ט, עמ' 149-157; נ' רובין, **ראשית החיים, טקסי לידה, מילה ופדיון הבן במקורות חז"ל**, תל אביב תשנ"ה, עמ' 91; א' גרוסמן, **חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים**, ירושלים תשס"א, עמ' 331-332. לעניין מילה אצל אומות העולם, ראה: א' שטינברג, ערך 'מילה', **אנציקלופדיה הלכתית רפואית**, ג, ירושלים תשנ"ג, עמ' 629-626. אמנם נדרש אני למעשה המילה של צפורה, אך לא אדון במילה בידי אישה בתקופת המקרא אלא בפרשנות הבתר מקראית לסיפור זה.

2. דין זה מופיע גם במכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דפסחא בא פרשה יח, מהד' הורוויץ-רבין עמ' 9; תוספתא קידושין פ"א הי"א, מהד' ליברמן עמ' 279; ירושלמי קידושין פ"א, סא ע"א; קהלת רבה פרשה א ט; תנחומא שלח יד; במדבר רבה פרשה יז א ועוד.

חתן דמים אתה לי". על מעשה זה של צפורה אשת משה לא נמתחה כל ביקורת. להפך, חז"ל משבחים את תושייתה של צפורה וזוקפים לזכותה את הצלתו של משה ממוות:

ויהי בדרך במלון... מיד: ותקח צפרה צר [ותכרת את ערלת בנה ותגע לרגליו] ותאמר כי חתן דמים אתה לי. אמרה: חתני תהיה אתה נתון לי בזכות דמים הללו של מילה, שהרי קיימתי המצוה.³

לפי פשוטו ומדרשו של מקרא, צפורה נוטלת יזמה לידיה בעניין המילה ובכך מצילה את חייו של משה. ייתכן שפעולה זו ננקטה רק בדיעבד ובשעת הדחק, כשמלאך המוות מנופף בחרב. ואכן בדיקה במקורות ההיסטוריים של ימי הבית השני מגלה מציאות של נשים מוהללות בשעת הגזרה.

ג. נשים מלות בימי הבית השני

בספרות ימי הבית השני אנו מוצאים מילה בידי אישה. במקבים ב מסופר: "ושתי נשים נאשמו כי מלו את בניהן ואחרי אשר תלו את הילדים בשדיהן ונסחבו בעיר לעיני העם שמתון מעל החומה".⁵ וראוי להשוות עוד עם מגילת אנטיוכוס פסוקים 35-36: "ואף אישה אחת ילדה בן אחר מות בעלה, ומלה אותו לשמונה ימים, ועלתה על חומת העיר, כשבנה שמלה אותו, בידה... והפילה את בנה לתחת החומה ונפלה אחריו, ומתו שניהם".⁶ נראה שמחבר מגילת אנטיוכוס, המאוחר למקבים, הבין שאכן האם מלה את בנה.⁷

המקורות שהבאנו עוסקים במילה בשעת הגזרה שאסרה למול. ייתכן שמצב המלחמה בו היו נתונים היהודים והגזרה שאסרה למול, הם שגרמו לכך שדווקא נשים

3. שמות רבה, פרשה ה ח, מהד' שנאן עמ' 157-158. במקום זה ולאורך כל המאמר ההדגשות שלי - י"ז.
4. היו שהסבירו שמשה לא היה במקום או שחולה היה באותה שעה. דברים אלו אינם מתיישבים עם פשוטו של מקרא: אם לא היה במקום כיצד אומרת צפורה "חתן דמים אתה (לשון נוכח) לי", ואם חולה היה מדוע נתחייב מיתה. גם המדרש שציטטנו מסיים במילים "שנתעצל למצות המולות לעשותה" ומטיל את האשמה על משה, ומכאן שהיה יכול למול ולא מל. לסקירה כוללת של הדעות הנ"ל ראה: רמ"מ כשר, **תורה שלמה**, פר' שמות, כרך ח, ירושלים תשל"ג, עמ' ר-רא.
5. ראה מקבים ב ו', יב, **הספרים החיצוניים**, מהד' כהנא, ירושלים תשל"ל, ב, עמ' קצז. אמנם במקבילה שבמקבים א א', ס-סא (מהד' רפפורט, ירושלים תשס"ד, עמ' 121) נאמר: "וימיתו את הנשים אשר מלו את בניהן לפי הפקודה. ויתלו את העוללים מצואר אמותיהם, ואת ביתן ואת אשר מלו אותם". משמע שהנשים לא מלו בעצמן אלא נתנו לאחרים שימולו. וראה פירושו של רפפורט שם. ונראה שאין מנהג אחיד בדבר אלא שפעמים גברים מלים ופעמים נשים מלות.
6. ראה: מ"צ קדרי, 'מגילת אנטיוכוס', **בר-אילן** א, רמת גן תשכ"ג, עמ' 94. המובא בפנים הוא תרגומו של קדרי (שם, עמ' 103).
7. על טיבה וזמנה של מגילה זו רבו הדעות. ראה: ערך 'מגילת אנטיוכוס', **אנציקלופדיה עברית** כב, ירושלים 1988, עמ' 148: "כיום נוטים לקבוע את זמן חיבורה למאות ה-5-2 ואת מקום חיבורה - לא"י".

מילה בידי אישה בספרות חז"ל ובמנהג יהודי אתיופיה

מלו. מכל מקום, נראה שאין איסור על אישה למול, ולפחות בדיעבד היא יכולה לשמש מוהל. אולם המקורות שבספרות המשנה והתלמוד מלמדים שנשים מלו כדבר שבשיגרה ולא רק בשעת גזרה.

ד. בימי המשנה והתלמוד

מהמקורות התנאיים וממפרשיהם עולה בפשטות שאישה מלה את בנה לכתחילה כדבר שבשיגרה.

היתה יולדת זכרים והן נמולין ומתיין, **מלה ראשון** ומת, שני ומת, שלישי תמול רביעי לא תמול. מעשה בארבע אחיות בציפרי **שמלה ראשנה** ומת, שניה ומת, שלישית ומת, ובא מעשה לפני חכמים ואמרו רביעית **לא תמול**. אמר ר' נתן כשהייתי במזגת של קפוטקיא היתה שם אשה אחת שהיתה יולדת זכרים והן נמולין ומתיין. **מלה ראשנה** ומת, שני ומת, שלישי הביאתו לפני ראיתי שהוא ירוק, נסתכלתי בו ולא מצאתי בו דם ברית. אמרו לי מה אני למולו? אמרתי להם המתינו לו עד שיכנס בו דם המתינו לו ומלוהו⁸ וחיה והיו קורין אותו נתן הבבלי על שמי.⁹

התוספתא מציגה שלושה מקרים של מוות מחמת מילה. במקרה הראשון והשלישי מדובר באחים שמתו מחמת המילה, ואילו במקרה השני מדובר בשלוש אחיות שכל אחת מהן מלה את בנה ומת. חז"ל הבינו שמוות כתוצאה ממילה הוא בעיה תורשתית (אחים שכולם מתים מחמת מילה או אחיות שבניהן מתים מחמת מילה), ולא רשלנות או חוסר מקצועיות של המוהל ולכן המליצו על המתנה נוספת מעבר לשמונה ימים ולא על החלפת המוהל.¹⁰ ואכן, כיום אנו יודעים שסיבוכים במילה עלולים להיגרם כתוצאה ממחסור בגורמי קרישה, שזו תופעה גנטית מובהקת.¹¹ דברי התוספתא שולבו במדרש שיר השירים רבה, על הפסוק: "מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב חמוקי ירכיך כמו חלאים מעשה ידי אמן" (שה"ש ז', ב):

'בת נדיב' - בתו של אברהם שנקרא נדיב... א"ר חייא מה ראו חכמים לקבוע רופא בברכה שמינית, כנגד המילה שנתנה בשמיני, הה"ד בריתי היתה אתו החיים והשלום וגו', 'כמו חלאים' - כמה חליים מתחת ידיה, כמה תינוקות הנמולים ומתים תחת ידיה, א"ר נתן מעשה שבאתי למדינת קפוטקיא והיתה שם אשה אחת

8. בשבת קלד ע"א הגרסה "ומלה אותו וחיה". כך בעדים הבאים: וטיקן 108, מינכן 92, דפוס שונצינו, דפוס וילנה. בכ"י אוקספורד (366) 23: "ומלו".

9. תוספתא שבת פט"ו ה"ח, מהד' ליברמן עמ' 70. סיפור זה מובא גם בשבת קלד ע"א, חולין מז ע"ב, ירושלמי יבמות פ"ו, ז ע"ד בשמו של רבי נתן, שהוא דור רביעי לתנאי ארץ ישראל. אין שינויי נוסח משמעותיים בין המקורות השונים (פרט לשינוי המצוין בהערה הקודמת).

10. ברוב הגרסות של בבלי שבת מפורש, שלאחר תקופת המתנה נותנים לאישה למול. ראה לעיל, הערה 8.

11. א' שטינברג (לעיל, הערה 1), עמ' 685-684.

והיתה יולדת בנים זכרים ונמולים ומתים, מלה ראשון ומת, שני ומת וכו'...
(שיר השירים רבה פרשה ז ג).

מדברי המדרש משתקפת מציאות, שביצוע המילה מוטל כדבר שבשגרה על הנשים. הדרשן בא לחזק את ידיהן של המוהלות, שלא תיפולנה ברוחן כאשר תינוקות נימולים ומתים.¹²

על אף הנוהג הקיים למעשה בתקופת המקרא, הבית השני והמשנה, נחלקו חכמי התלמוד בשאלה אם מותר לאישה למול:¹³

איתמר: מנין למילה בעובד כוכבים שהיא פסולה? דרו בר פפא משמיה דרב אמר: 'ואתה את בריתי תשמור'; ורבי יוחנן: 'המול ימול'. מאי בינייהו? ... אלא איכא בינייהו: אשה, למאן דאמר ואתה את בריתי תשמור - ליכא, דאשה לאו בת מילה היא, ולמאן דאמר המול ימול - איכא, דאשה כמאן דמהילא דמיא. ומי איכא למאן דאמר אשה לא? והכתיב: 'ותקח צפורה צר'! קרי ביה נתקח. והכתיב: 'ותכרות'! קרי ביה נתקרת,¹⁴ דאמרה לאיניש אחרינא ועבד. ואיבעית אימא: אתיא איהי ואתחלה, ואתא משה ואגמרה (עבודה זרה כז ע"א).

ומפרש רש"י (שם):

ואתה את בריתי תשמור - 'וזרעך אחריך' ולא עובד כוכבים.
המול ימול - קרי ביה המל ימול מי שהוא מהול ימול אחרים...
ותקח - על ידי שליח.
ותכרת - אמרה לאחר וכרת.

נמצאנו למדים, שלדעת הכול נכרי פסול לבצע מילה. אלא שנחלקו במקור הפסול. לדעת דרו בר פפא בשם רב מקור הפסול בפסוק: "ואתה את בריתי תשמור אתה וזרעך אחריך" (בראשית י"ז, ט) אך לא נכרי, ואילו לדעת רבי יוחנן מקור הפסול בפסוק: "המול ימול" (שם, יג) - מי שהוא עצמו נימול יכול למול אחרים אך לא נכרים שנקראו ערלים.¹⁵ למחלוקת במקור הפסול משמעות מכרעת לענייננו: הפסוק "ואתה את בריתי תשמור" - מלמד על חובת עשייה אקטיבית (תשמור), ומכיוון שאישה עצמה אינה מחויבת במילה, היא אינה יכולה למול אחרים. הפסוק "המול ימול" מלמד על חובת המל אחרים להיות

12. מיתת תינוקות כתוצאה ממילה הייתה נפוצה מאוד בימי קדם. ראה כדוגמה, תנחומא לך לך טז: "ומילה סכנת נפש היא לפיכך הותר לרפאותה בשבת". כותב על כך נ' רובין (לעיל, הערה 1), עמ' 82: "בתנאי הרפואה והתברואה של החברה הקדומה היה בכך (= במילה) סיכון גדול, וממילא הוא (= האב) הפגין בכך נאמנות (= כשמסר את בנו למילה)".
13. הציטוטים מהתלמוד הבבלי הם לפי דפוס וילנה, פרט לעניין הניקוד (ראה ההערה הבאה). שינויי נוסח שבדקתי בכ"י מינכן, כ"י ספרדי, כ"י פריס ודקדוקי סופרים אינם משמעותיים לענייננו.
14. הניקוד לפי כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 44830, שהוא כתב יד ספרדי למסכת עבודה זרה כולה. בדפוס ראשון, ונציה רפ-רפג: 'ותכירת', ובדפוס קניגסברג 'ותכרית'.
15. בהמשך מסבירה הגמרא שאף נכרי שנימול כערל דמי: "אף על גב דמהילי כמאן דלא מהילי דמו".

בעצמו נימול. לדעת הגמרא אישה נחשבת כנימולה, שהרי אין בגופה ערלה - "דאשה כמאן דמהילא דמיא". המחלוקת בעניין כשרות אישה לבצע מילה היא למעשה מחלוקת בין חכמי בבל לחכמי ארץ ישראל. רב, דור ראשון לאמוראי בבל, פוסל אישה מלמול, וכנגדו רבי יוחנן, דור שני לאמוראי ארץ ישראל, מכשיר אישה למול. בהמשך המאמר נראה שהחלוקה בין חכמי בבל לחכמי ארץ ישראל במחלוקת זו משמעותית לענייננו. להלן נסקור את דעות הגאונים והראשונים במחלוקת זו ונמייין את הדעות השונות לפי תוכן, זמן ומקום.

ה. המקורות לדין מילה בידי אישה מהגאונים ועד השלחן ערוך

מבדיקה של 35 מקורות (רובם הלכתיים וחלקם מדרשים או פיוטים) לאורך תקופה של כ-800 שנה, מבל שבמזרח ועד ספרד שבמערב, מתקבלת התמונה הבאה:
רוב המקורות (21 מתוך 35) מתירים לאישה למול בדיעבד.¹⁶ נסכם מקורות אלו בדברי הרמב"ם (הלכות מילה פ"ב ה"א): "הכל כשרין למול ואפילו ערל ועבד ואשה וקטן מלין במקום שאין שם איש". אחד עשר פוסקים מתירים לאישה למול לכתחילה.¹⁷ שלושה פוסקים בלבד אוסרים על אישה למול.¹⁸ בטעם הדין נאמרו הנימוקים הבאים:

16. **הלכות גדולות**, הלכות מילה, מהד' ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, א, עמ' 205-206; **רי"ף** שבת נו ע"א (בדפי הרי"ף); **ספר האשכול** הלכות מילה דף קח ע"ב, מהד' אלבק עמ' 11; **ספר העיטור** שער שלישי הלכות מילה דף נ ע"ב, מהד' וילנה עמ' 100; **רמב"ם** הלכות מילה פ"ב ה"א; **ראב"ה** א, מסכת שבת סימן רעט, מהד' אפטיבצר עמ' 353; **ערוגת הבושם**, מהד' אורבך ג, ירושלים תשכ"ג, עמ' 203; **דיני מילה** לר' גרשם ב"ר יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים ב, קראקא תרנ"ב, עמ' 121; **שבלי הלקט** הלכות מילה ג, מהד' בובר עמ' 372; **צורר החיים**, מהד' ש' חגי ירושלמי, ירושלים תשכ"ו, עמ' נה; **כפתור ופרח** פרק חמישי, מהד' פערלא דף קעו ע"ב; **המאירי** ע"ז כו ע"א; **רא"ש** שבת פרק יט סימן יא; **ריטב"א** ע"ז כו ע"א; רבנו ירוחם **תולדות אדם** נתיב א חלק ב, מהד' ונציה דף יד ע"א; **טור** יורה דעה רסד א; **ארחות חיים** חלק ב הלכות מילה, מהד' שלזינגר עמ' 5; **ספר כל בו** סימן עג ד"ה הכל כשירין, מהד' לייטר דף מב ע"א; **צידה לדרך** מאמר ראשון כלל ד פכ"ג; **חידושי הר"ן** ע"ז כו ע"א.

17. **שאלות**, פרשת וירא שאילתא י, מהד' מירסקי עמ' סו; **מדרש לקח טוב** בראשית יז יג, מהד' בובר עמ' 76; **מדרש לקח טוב** שמות ד כה, מהד' בובר עמ' 25; **ספר יראים** סימן תב מצות מילה, מהד' וילנה עמ' רכה; **תמים דעים** סימן קעא, מהד' ירושלים עמ' 86; **מדרש שכל טוב** בראשית יז יג, מהד' בובר עמ' 16; **ספר אור זרוע** ב, הלכות מילה, סימן צז ד"ה בפרק אין; **ספר מצוות גדול** הלכות מילה, מהד' ונציה, דף קטו ע"ב; **הגהות מיימוניות** הלכות מילה ב א; **ספר ריקאנטי** דיני מילה סימן תקצד, מהד' פיעטריקוב עמ' פב; **מדרכי**, שבת סימן תסח; **מדרש החפץ** שמות ד כה, מהד' חבצלת עמ' רפז.

18. **תוספות** עבודה זרה כו ע"א ד"ה אשה; **תוספות רבנו אלחנן** עבודה זרה כו ע"א ד"ה למ"ד; **ספר מצוות קטן** סימן קנז (מהד' הארפעניס עמ' קכג).

הטעמים להכשיר אישה למול :

1. על פי הבבלי ביצה ד ע"א, במחלוקת רב ורבי יוחנן הלכה כרבי יוחנן, ולכן אישה כשרה למול.¹⁹
2. ממעשה צפורה לומדים שאישה כשרה למול.²⁰

הטעם לפסול אישה מלמול :

1. רבי יהודה הנשיא מבסס את איסור מילה בידי נכרי על הפסוק "ואתה את בריתי תשמור".²¹ מכך נראה שזה הפסוק החשוב לענייננו וממנו לומד רב שאישה פסולה למול, שהרי היא עצמה אינה מחויבת במילה.²²

על מנת שנוכל לנתח את התפלגות הדעות השונות בדין מילה בידי אישה ניעזר בטבלה הבאה. הטבלה ממיינת את הדעות השונות לפי זמנם ומקומם של המקורות השונים. האוסרים על אישה למול סומנו ברקע כהה, המתירים בדיעבד סומנו ברקע אפור והמתירים לכתחילה ללא רקע (לבן).

19. שאילתות, בה"ג, רי"ף וכן רוב הראשונים שצוינו בהערות 16, 17.

20. שכל טוב, לקח טוב, אור זרוע ועוד.

21. עבודה זרה כז ע"א בראש העמוד.

22. תוספות עבודה זרה כז ע"א ד"ה אשה.

מילה בידי אישה בספרות חז"ל ובמנהג יהודי אתיופיה

מאה	ארץ ישראל	בבל	איטליה ויוון	ספרד	פרובנס	צרפת	אשכנז
8		שאלתות - לכתחילה					
9		בה"ג - בדיעבד					
10			רי"ף - בדיעבד				
11		לקח טוב - לכתחילה					
12		שכל טוב - לכתחילה	רמב"ם - בדיעבד.	האשכול - בדיעבד. העיטור - בדיעבד. תמים דעים - לכתחילה.	ר"ת - אוסר. ר' אלחנן - אוסר. יראים לכתחילה.		
13		שבולי לקט - בדיעבד.			ערוגת הבושם - בדיעבד. סמ"ג - לכתחילה. סמ"ק - אוסר.	ראבי"ה - בדיעבד. כללי המילה - בדיעבד. מרדכי - לכתחילה. או"ז (אוסטריה) - לכתחילה. הג"מ - לכתחילה.	
14		ריקאנטי - לכתחילה.	צורר החיים - בדיעבד. רא"ש - בדיעבד. ריטב"א - בדיעבד. ר' ירוחם - בדיעבד. צידה לדרך - בדיעבד. ר"ן - בדיעבד. טור - בדיעבד.	המאירי - בדיעבד. ארחות חיים - בדיעבד. כלבו - בדיעבד.			
15							
16		שלחן ערוך - בדיעבד.					

הפוסקים שמתירים לאישה למול לכתחילה פזורים בכל הארצות למעט ספרד. פוסקי ספרד משמרים את המסורת הבבליית של בעל הלכות גדולות - אישה כשרה למול בדיעבד. בקבוצה זו אין "חריגים", נראה שדבריו המוחלטים של הרי"ף ומעמדו בספרד

הם שיצרו אחדות זו.²³ הדעה שאישה כשרה למול בדיעבד החלה להתבסס כדעה מרכזית מהרי"ף והלאה. האוסרים על האישה למול הם רבני צרפת במאות הי"ב-הי"ג. כידוע לכל בר ביי רב, נהגו בכל קהילות ישראל שגבר מבצע את המילה ולא אישה. הן לכתחילה והן בדיעבד מעולם לא שמענו על אישה שמוהלת את בנה או כל תינוק אחר. כיצד קרה הדבר, שדעת מיעוט שבמיעוט (שלושה מפוסקי צרפת במאות הי"ב-הי"ג) עיצבה את מנהג המילה בכל קהילות ישראל, בניגוד לדעתם של עשרות פוסקים שמתירים לאישה למול לכתחילה או בדיעבד, ובניגוד לעדויות קדומות מתקופת המקרא וימי הבית השני המלמדות על כך שנשים עסקו במילה? עוד יש לשאול, כיצד הפכה הדעה שאישה כשרה למול בדיעבד לדעה המקובלת על רוב הפוסקים, על אף שאין לה מקור בתלמוד, שהרי בתלמוד יש דעה שאוסרת ויש דעה שמתירה אך אין דעה שמתירה בדיעבד. שפיגל,²⁴ ובעקבותיו גרוסמן,²⁵ רוצים לראות בכך עוד שלב בירידת קרנה של האישה ביהדות ודחיקתה מקבלת תפקידים ציבוריים. על אף שנראים דבריהם, יש לדעת הסבר מקיף יותר לדחיקתה של האישה מעיסוק במצוות המילה. עיון במנהגי המילה של יהודי אתיופיה מאיר באור חדש את כל הסוגיה ומאפשר להבין כיצד נדחקה האישה מקיום מצוות המילה בניגוד למשתמע מהתלמוד ולדעת רוב הפוסקים.

ו. מנהגי המילה של יהודי אתיופיה

ליהודי אתיופיה אין ספרות הלכתית כתובה.²⁶ ההלכות שבידם הן תורה שבעל פה פשוטו כמשמעו.²⁷ על מנת להכיר את ההלכות שנהגו באתיופיה טרם עלייתם של יהודי

23. הריטב"א, רבנו ירוחם, הצידה לדרך והר"ן כתבו בקיצור "והלכה כרבי יוחנן". לדעת י"ש שפיגל (לעיל, הערה 1, עמ' 151), הם אינם חולקים על הרי"ף וסוברים כמותו שהאישה כשרה למול רק בדיעבד, אלא שקיצרו דבריהם. לדבריו לא סביר שחכם ספרדי במאה הי"ד יחלוק על הרי"ף מבלי לציין זאת במפורש ולנמק דעתו. נראים הדברים ואפשר לחזקם מדברי רבנו ירוחם שכתב: "וכן פסק רי"ף דהלכה כר' יוחנן", משמע שהלכה כרבי יוחנן אליבא דרי"ף שאישה כשרה למול בדיעבד.
24. י"ש שפיגל (לעיל, הערה 1), עמ' 154: "נמצא כי היו אנשים, שדעתם לא היתה נוחה מהעובדה כי אשה כשרה למול".
25. א' גרוסמן (לעיל, הערה 1, עמ' 331-332), מצטט את שפיגל ומסכם: "ואולם, ייתכן שההיתר שניתן באשכנז לאישה למול נבע גם ממעמדה הטוב בתחומים שונים של החיים".
26. לעניין הלכות יהודי אתיופיה ראה: א"ז אשכולי, ספר הפלשים, ירושלים תשל"ג; מ' ולדמן, יהודי אתיופיה, ירושלים תשמ"ה; י' זיו, מנהגי טומאה וטהרה קדומים - שרידי הלכות קדומות במנהגי טומאה וטהרה של יהודי אתיופיה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ס.
27. יוצא מן הכלל לעניין זה הוא הספר **תאזז סנכת**. בפרק עשירי של ספר זה מובא קובץ של הלכות שבת. ההלכות שבפרק זה דומות מאוד להלכות שבת המופיעות בספר היוכלים נ', ו-יג ובברית דמשק י', 14 - 4 (מהד' מגן ברושי עמ' 29-33). רוב החוקרים סבורים שמחבר **תאזז סנכת** העתיק מהיוכלים אם מתוך כתב יד משובש או מתוך הזיכרון. ראה: מ' וורמברנד, 'הלכות השבת אצל יהודי אתיופיה (לאור המגילות הגנוזות)', פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל א, ירושלים תשט"ו, עמ' 236-243.

אתיופיה לארץ יש לקיים ראיונות עם זקני העדה. במהלך ראיונות רבים שקיימתי בנושאי טומאה וטהרה התברר לי מדוע נדחקה האישה מתפקיד המוהללת, כפי שנראה להלן. אך תחילה נפנה למידע שנצבר בראיונות עצמם.²⁸

מרגע הלידה, טמאה היולדת ארבעים יום בלידת זכר ושמונים יום בלידת נקבה. כמו כל הטמאים/אות (טמא מת, נידה, יולדת, נכרי, נבלה וכו'), היא יוצאת מביתה אל ה"יֶאָרְס גוד'ו" (= בית היולדת)²⁹ עם התינוק. קרובות משפחה נילוות אליה לסייע לה בטיפול בתינוק. ככלל יהודי אתיופיה נהגו את כל דיני טומאה וטהרה כפי פשט הכתובים ואף טהרו עצמם על-ידי אפר פרה אדומה שהיה ברשותם.³⁰ לפי מנהגם כל טמא עוזב את הכפר וחוזר לביתו רק לאחר שטבל (טמא נבלה/נכרי-לאחר יום; טמא מת/נידה-לאחר שבועה ימים; יולדת זכר-לאחר 40 יום; יולדת נקבה לאחר 80 יום). ביום השמיני קיימו את ברית המילה. ברית המילה לא נחוגה ברוב עם, מכיון שהיולדת והתינוק שיונק עדיין טמאים ונמצאים מחוץ לכפר בבקתת הטמאים. כדי להימנע מטומאה, עדיף שהאם או אחת הנשים שממילא טמאה תבצע את המילה אך לא גבר, שהרי התינוק טמא במגעו עם אמו ואין לאדם טהור להיטמא שלא לצורך.³¹

28. את הראיונות קיימתי בשנים תשנ"ט-תשס"ג. פרטי המרואיינים שהוקלטו נמצאים בנספח א.
29. היו מקומות שהיולדת יצאה אל סוכת הנידה, ה"מרגם גוד'ו" (פירוש המילה "מרגם" הוא קלה, אולם הביטוי "מרגם גוד'ו" הוא הכינוי המקובל לסוכת הנידה, שנקראת גם סוכת הדם) ורק לאחר שבועה ימים בלידת זכר או ארבעה עשר בלידת נקבה עברה לסוכת היולדת.
30. ההקפדות התלמודיות הרבות בעניין כשרות פרה אדומה לא נהגו אצלם; כל פרה בגוון חום בהיר כשרה.
31. חלק מהמרואיינים אמרו שיש מוהל מקצועי, אך גם אישה יכולה למול. תלמידי וידידי הרב שרון סטפאו סיפר לי שסבתו (מתגוררת כיום בבאר שבע) מלה אותו, ובכלל, מילה היא עיסוקן של נשים ולא של גברים בגלל הטומאה. גם הרב חנניה בלומרט (המכונה "הקס הלבן" בגלל נישואיו עם בת עדת "ביתא ישראל", ידיעותיו הרבות בנושא הלכות יהודי אתיופיה, שליטתו בשפת הגעז וקשריו הענפים עם קסים רבים) העיד בפניי שכאשר הלך בפעם הראשונה עם קס לברית מילה של יהודים שאינם ממוצא אתיופי, השתומם הקס עד מאוד, מדוע גברים נוגעים בתינוק, וכיצד מכניסים תינוק טמא לבית כנסת. לעומת זאת הרב מנחם ולדמן (ראש מכון שבות-עם, פעיל מרכזי בקליטתם הרוחנית של יהודי אתיופיה, עומד בקשר ישיר עם קסים רבים) אמר לי שנשים מלו לפעמים ולא בדרך קבע. לדעתו, מילת הבנות (שנהגה בקרב יהודי אתיופיה כפי שנהגה אצל העמים שסביבם) בוצעה תמיד בידי אישה, ויתכן שמתוך כך לא הופקע עניין המילה מידי נשים. חלק מהמרואיינים אמרו שנשים מלו כשלא היה גבר שידע למול. י' גרינפלד כותב: "המילה מבוצעת ע"י שלוש זקנות אך לא בשבת" (ברית מילה ונישואין אצל יהודי אתיופיה, מהות כג, תשס"א, עמ' 122). גרינפלד מסתמך על פלאד (מיסיונר שפעל בקרב יהודי אתיופיה במשך כשישים שנה, במאה ה"ט ותיעד בין השאר את מנהגייהם). י' אייזנשטיין, ערך 'פלשים', אנציקלופדיה אוצר ישראל 8, עמ' 268, כותב: "הם נימולים לשמונת ימים... ואישה היא המוהללת." ד' לסלאו (ביקר אצל יהודי אתיופיה בשנת 1946 ורשם בהרחבה את מנהגייהם ואורחות חייהם) כותב: "את המילה מבצעת אישה, ורק אם אין אישה מוהללת, מבצע אותה גבר" (הפלשים, עדות, שנה ג, תש"ח, עמ' 41). ש' וייל, אמונות ומנהגים דתיים של יהודי אתיופיה בישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 40-41, כותבת: "המילה

לאחר מלאת ארבעים יום בלידת זכר ושמונים יום בלידת נקבה מתקיים טקס הטהרה. היולדת צמה מהבוקר. היא יורדת לנהר בליווי חברותיה, רוחצת עצמה היטב במי הנהר, גוזרת שערותיה, נוטלת ציפורניה ומכבסת בגדיה. לאחר מכן מטהרת את בגדיה בטבילה וטובלת את עצמה - הכל כמו בטבילת נידה. במשך היום כולו נמצאת היולדת עם חברותיה בסכיבות הנהר, ועוסקת בנקיון גופה וטהרתו. גם התינוק או התינוקת מוטבלים בנהר ביום טהרת היולדת. עם שקיעת החמה מגיעים היולדת, התינוק וחברותיה לבית היולדת שבכפר או למסגיד (בית התפילה). שם מצפים להם שולחנות ערוכים כל טוב. הקס מברך אותה ואת התינוק והאישה מביאה את קרבן היולדת. הקרבן מותאם ליכולתה הכלכלית של משפחת היולדת. כבש לעשירים, עוף לבינוניים ומאפה לחם למעוטי יכולת. כשהורע מאוד מצבם הכלכלי של יהודי אתיופיה, הסתפקו בתפילות ובקריאה מתוך ספר ארדאט.³² הקס מברך את היולדת ואת התינוק בברכות רבות ובמעמד זה קוראים שם לתינוק. לאחר מכן רשאים היולדת ותינוקה לחזור לביתה ולבעלה.³³

מנהגם של יהודי אתיופיה כורך את ברית המילה עם שמירת הטהרה. התינוק ואמו טמאים, ומתוך רצון לשמור על טהרה נמסר העיסוק במילה לנשים ומאותה הסיבה מתקיימת ברית המילה מתוך לאזור המגורים.

ז. שחזור השתלשלות ההלכה בדין מילה בידי אישה

נראה שהכרת מנהגם של יהודי אתיופיה מאפשרת לשחזר בבהירות את השתלשלות דין מילה בידי אישה. כל עוד נשמרה טהרה בישראל,³⁴ העדיפו למסור את המילה לידי האם או אישה אחרת שממילא טמאה. בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה התעוררו בעם ישראל מחלוקות קשות סביב נושאי טומאה וטהרה. הפרושים הקלו בעניינים אלה, ואילו הצדוקים והאיסיים החמירו בכל הקשור לשמירת הטהרה, כפי שניתן ללמוד גם ממגילות

מבוצעת בדרך כלל על ידי אישה בכניסה לבקתת הדם בנוכחות קהל מצומצם". כולם ציינו שכאשר גבר מוהל הוא טמא למשך יום אחד, עליו לצאת את הכפר, לטבול בנהר (יהודי אתיופיה טובלים רק במים זורמים) ועם שקיעת החמה הוא טהור.

32. ספר תפילות וברכות הנמצא בידי יהודי אתיופיה ומשמש בעיקר לקריאה ותפילה בשעת טקסי לידה וטהרה. הספר כתוב בשפת הגעז ומקורו, כמו רוב ספרי הקודש של העדה, בכנסייה החבשית.

33. י' זיו (לעיל, הערה 26), עמ' 22-23.

34. ככל הידוע היו מי חטאת בישראל ונהגו להיטהר מטומאת מת לפחות עד סוף המאה השלישית. על כך מעידה הגמרא (בבלי חגיגה כה ע"א; נידה ו ע"ב): "חברייא מדכן בגלילא" (חברים מטהרים בגליל). וכן פירש הרא"ש (חולין פרק ח, סימן ד): "וי"ל דבימי האמוראים היו אוכלין תרומה טהורה בארץ ישראל כי היה להם אפר פרה. כדאמרינן (נדה ו ע"ב) חברייא מדכן בגלילא ולכן הצריכו גם בחוץ לארץ להפריש חלת כהן שלא תשתכח תורת חלה". וכן בירושלמי (ברכות פ"ו, ט ע"ד): "ר' חגי ור' ירמיה סלקון למי חטאתה (כך הגירסא בכ"י רומי-וטיקן 133) קפץ ר' חגי ובירך עליהן".

מדבר יהודה.³⁵ הגישה הפרושית לצמצום חובת הטהרה התבססה בבבל ומתאימה לפסיקה של רב - אישה פסולה למול, שהרי אין נזהרים מטומאה ואין סיבה שגברים לא ימולו. הגישה המחמירה בשמירת הטהרה מאפיינת את הפסיקה הארץ ישראלית³⁶ ותואמת את פסיקתו של רבי יוחנן - אישה כשרה למול, שהרי עדיף לגברים להימנע מטומאה ונשים ממילא מצויות בטומאה. כפי שקרה במחלוקות רבות (קריאת התורה, מלאכת דבר האבד בחול המועד, מוקצה ועוד),³⁷ גברה ידם של הבבלים על בני ארץ ישראל. המרחק הגאוגרפי והכרונולוגי מעיר הקודש והמקדש כמו גם ביטול מי-חטאת בראשית תקופת האמוראים³⁸ דחקו את ענייני הטהרה משיקולי הפסיקה ותרמו גם הם ל"כיבוש" המילה על ידי גברים. מכיוון שבמחלוקות רב ורבי יוחנן הלכה כרבי יוחנן, בחר בעל הלכות גדולות (מחכמי בבל) בדרך של פשרה - אישה כשרה למול בדיעבד. פסיקתו של הרי"ף כדעת הלכות גדולות הכריעה את הכף לטובת הדעה שמתירה לנשים למול בדיעבד וזו הפכה להיות הדעה המרכזית בין הפוסקים. על אף שלדעת רוב מוחלט של הפוסקים אין איסור על אישה למול, לאחר תקופת המשנה והתלמוד אין בידינו עדויות על נשים שמלו כדבר שבשגרה. מכיוון שבטלה טהרה, בטלה הסיבה להפקיד את המילה בידי אישה. מכאן ואילך פעלו בוודאי גם אותם הגורמים שציינו שפיגל וגרוסמן בקשר למעמדה של האישה בחברה היהודית ודחיקתה מתפקידים ציבוריים.³⁹ כעת ניתן להבין כיצד דעתם של מיעוט מפוסקי צרפת, שאוסרים על אישה למול, הפכה לנוהג רווח בכל קהילות ישראל.

ה. מנהג השומרונים במילה

השומרונים מקפידים מאוד בענייני טומאה וטהרה.⁴⁰ אישה בנידתה פטורה מכל מלאכות הבית (למניעת טומאה בכלים ובאוכל), היא לנה בחדר נפרד, נמנעת מלשבת על ספסל אחד עם גבר שומרונים, בכל שמחה עורכים שולחן נפרד לנשים בנידתן, הטיפול בנפטרים

35. ראה: ג' אלון, **מחקרים בתולדות ישראל** א, תל אביב תשכ"ז, עמ' 148; י' זוסמן, 'חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה, הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת מקצת מעשה תורה', **תרביץ** נט, תש"ן, עמ' 76-11.

36. ראה לדוגמה מחלוקות שבין בבל לארץ ישראל בעניין הרחקות מנידה, **ספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל** (מהד' מרגליות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 114-118): "אנשי מזרח אומרים נידה משמשת כל צרכי הבית, חוץ מג' דברים: ממזיגת הכוס והצעת המיטה והרחצת פניו ידיו ורגליו, ובני ארץ ישראל אינה נוגעת בדבר לח, ולא בכלים שבבית, ומדוחק התירו להניק את בנה".

37. לעניין קריאת התורה ראה מרגליות, שם, עמ' 172; לעניין חול המועד ראה שם, עמ' 159; לעניין מוקצה ראה שם, עמ' 149.

38. ראה לעיל, הערה 34.

39. ראה הערות 24, 25.

40. על ההלכה השומרנית ראה: M. Boid, *Principles of Samaritan Halachah*, New York 1989. וראה עוד בהערה הבאה.

נמסר לשאינם שומרונים והכל מתוך כוונה למעט בטומאה.⁴¹ להלן נביא ממנהגי השומרונים בברית המילה:

את טקס הברית עורכים השומרונים... בטרם שחר... הטקס כולל תפילה של כל הציבור, עם הכהנים בראשו, חיתוך על-ידי מוהל (לא שומרונים) וארוחת בוקר שומרונים.

בחדר צדדי מתאספות הנשים, ובפינה, ליד שולחן עליו מניחים את היילוד, יושבת האם עם שתיים-שלוש מחברותיה או קרובותיה. אלה מובדלות מהקהל כי היולדת טמאה ארבעים יום אחרי הולדת בן... עם סיום הברית פותחים לנוכחים שולחן של ארוחת בוקר... בדרך לארוחה עוברים כולם על-פני היולדת ומטילים לעברה שטרות כסף. מטילים-משום שהיא טמאה, כאמור, ואסור להתקרב אליה.⁴²

כאשר שאלתי את נכבדי העדה⁴³ מדוע אינם מלים בעצמם השיבו לי: "בגלל הטומאה", כלומר בגלל טומאתה של היולדת-מינקת, הם נמנעים מלגעת בתינוק ומוסרים את תפקיד המילה למוהל שאינו מבני העדה (בשכם למוהל מוסלמי, ובחולון למוהל יהודי).⁴⁴ נראה שבעיה אחת הטרידה את היהודים בתקופה הקדומה ואת השומרונים עד ימינו - כיצד למול מבלי להיטמא. היהודים מסרו את המילה לנשים שממילא טמאות והשומרונים מסרוה למוהל שאינו שומרונים.

ט. אלדד הדני

סמוך לשנת 880 הופיע נוסע-תייר לפני חכמי קירואן וסיפר שמוצאו משבט דן היושב בארץ חוילה מעבר לנהרי כוש. לדבריו בימי פילוג הממלכה פנה ירבעם בן נבט לבני שבט דן להצטרף למלחמה ברחבעם. שבט דן סירב, וכדי להימנע ממלחמת אחים ירדו למצרים ומשם לכוש. אלדד הדני הביא בפני חכמי קירואן ספר הלכות שחיטה וטריפות, רבות מהן זרות להלכה היהודית אולם יש מהן שמקורן בירושלמי ובמדרשים. כמו כן ניכרת השפעה אסלאמית הן בלשון (השפה הערבית) והן בתוכן (דיני השחיטה המוסלמית). גם הלכות שבת שהביא בפניהם היו שונות מהנהוג בשאר קהילות ישראל ונטו בחלקן להלכה הקראית. חכמי קירואן הריצו איגרת בעניינו לרב צמח גאון ומתשובתו עולה שהוא נוטה, כרבים בתקופתו, לקבל את סיפורו של אלדד הדני כאמת.

41. 'י בן-צבי, ספר השומרונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 149; א' דנצ'ו, השומרונים, תל אביב תש"ס, עמ' 25.

42. א' דנצ'ו, שם, עמ' 20, 23.

43. בנימין צדקה ורעייתו, מתגורר בחולון, עורך העיתון 'א.ב. - חדשות השומרונים'. קיימתי את הריאיון ב-11.11.2001.

44. גם בענייני טומאת נידה, תקפיד האישה השומרנית שלא לשבת ליד גבר שומרונים אך לא תימנע מלשבת ליד גבר זר. ראה: א' דנצ'ו (לעיל, הערה 41), עמ' 25.

מילה בידי אישה בספרות חז"ל ובמנהג יהודי אתיופיה

ומנסה ליישב את הסתירות ההלכתיות בשנות הניתוק הרבות.⁴⁵ לגבי מילה מופיע שם: "ביום השמיני ימול הילד על ידי נשים".⁴⁶ יתכן שהלכת אלדר הדני, שדווקא אישה מלה, משקפת את ההלכה הקדומה בישראל ותואמת את טענתנו, שכדי להימנע מטומאה מסרו את המילה לנשים.

י. סיכום

בדקנו את מעמדה של האישה כמוהל בעם ישראל, לאורך תקופה של כאלפיים שנה, במקומות שונים בעולם, במקורות היסטוריים והלכתיים. מצאנו שבתקופות קדומות היו נשים שמלו. ייתכן שנשים מלו רק בשעת הדחק ובדיעבד, וייתכן שבדרך כלל נשים היו המוהלות. פוסקי ההלכה המתייחסים לנושא מילה על ידי אישה נחלקים לשלוש קבוצות: יש המתירים לכתחילה, הרוב מתירים בדיעבד, ומיעוט פוסקים אוסרים. מתוך הכרות עם מנהג יהודי אתיופיה והשומרונים בענין המילה הצענו לקשר את עניין הנשים המוהלות לענין טומאה וטהרה. כל עוד נהגו בטהרה הייתה המילה תפקידה של האם או של קרובת משפחה שממילא טמאה. עם ביטול מי חטאת והפקעת ענייני טומאה וטהרה מאורחות חיי יום יום (פרט לענין נידה), נכבשה המילה בידי הגברים, שהרי הם המצווים ולענין טומאה כבר אין חוששים. נמצא, שהכרת מנהגי ההלכה של יהודי אתיופיה פותחת בפנינו צוהר להלכה הקדומה בישראל ומסייעת להבין את השתלשלות ההלכה.

45. להרחבת נושא זה עיין: א' עפשטיין, ספר אלדר הדני, ירושלים תש"י, במבוא.

46. שם, עמ' קע.

נספח

פרטים אישיים של המידענים ומועדי הראיונות

מקום הריאיון ומועדו	שנת עלייה	מגורים באתיופיה	שנת לידה	שם	
קריית מלאכי 23.11.1998	1985	מחוז גונדר	1968	אבי אַבְטָא	1
אשקלון 1.12.1998	1991	מחוז גונדר, כפר אמבובר	1923	קס מַלְכֵּ	2
אשקלון 2.12.1998	1991	מחוז גונדר, אזור ווגרה, כפר דבט	1927	אַקְלָה יָאסו	3
אשקלון 8.12.1998	1992	סמיין	1970	קס גוֹנְגוֹל צֶה־יָה	4
קריית גת 15.12.1998	1990	אזור גונדר	1967	קס אביהו עֲזֵרְיָה (בנו של קס מַלְכֵּ)	5
קריית גת 26.1.1999	1983	מחוז טיגרי, כפר שִׁירָה	1932	קס מְקוֹנֵן	6
גדרה 11.2.1001	1991	מחוז גונדר, אזור סקלט, כפר אצ'רגה	1929	קס סְמוֹ סיסאי	7
גבעת אולגה 22.2.2001	1991	סמיין, שוודהדה	1964	טסמא גרמאו	8
ריאיון משפחתי יבנה 19.6.2001	1991	מחוז גונדר, כפר גולטוש	1930	מְגוֹס סלומון (סבא)	9
ריאיון משפחתי יבנה 19.6.01	1991	מחוז גונדר, כפר גולטוש	1938	יְנְגוֹסְיָה סלומון (סבתא)	10
ריאיון משפחתי יבנה 19.6.2001	1991	מחוז גונדר, כפר גולטוש	1956	אַנְקוֹ סלומון (אמא)	11
קריית מלאכי 30.12.2001	1991	מחוז גונדר (אצ'פר - אזור מתנצרים), כפר גוד'ם	1924	קס אַלְמוֹ מוֹלָה	12
קריית מלאכי 30.12.2001	1991	מחוז גונדר, כפר גוד'ם	1970	גדעון סְמָאו	13
קריית מלאכי 30.12.2001	1992	קווארה	1947	קס רוֹבֵּל	14
קריית מלאכי 30.12.2001	1991	מחוז גונדר, כפר דבט	1955	אַבְרוֹ (אורית) סְבֵה־ט	15

מילה בידי אישה בספרות חז"ל ובמנהג יהודי אתיופיה

מקום הריאיון ומועדו	שנת עלייה	מגורים באתיופיה	שנת לידה	שם	
קריית מלאכי 31.12.2001	1991	סמיין, וורזה, משהה	1936	קס מְרֶשָה אֶלְמוֹ	16
רחובות 4.1.2002	1991	מחוז גונדר (אצ'פר - אזור מתנצרים), כפר אמבובר	1935	קס בְּרָקוֹ טַגְנִיָּה	17
רחובות 4.1.2002	1991	מחוז גונדר, כפר אמבובר	1979	מירי ברקו (בתו של קס ברקו)	18
רחובות 4.1.2002	1991	מחוז גונדר, כפר אמבובר	1940	אַלְפֶצֶ' מְרֶסוֹ קְנֵדָה (אשת הקס ברקו)	19
ריאיון קבוצתי רחובות 4.1.2002	1992	מחוז גונדר	1949	אברהם מולֶטָה	20
ריאיון קבוצתי רחובות 4.1.2002	1992	מחוז גונדר, כפר טַגְדִי	1935	שמואל בּוֹנְדִיָּה	21
ריאיון קבוצתי רחובות 4.1.2002	1991	מחוז גונדר, כפר וולקה	1937	אַיִנְדְלָאוֹ אֶנְדְלָה	22
רחובות 30.4.2003	1984	אמבובר	1963	מְבִית (חמדה)	23
גדרה 4.1.2002	1992	קווארה, כפר בְּרָהָה	1958	קס נְגָה אַרְיִנִי (בנו של קס טַיִיה ד"ל)	24
באר שבע 6.1.2002	1982	וולקייט	1923	קס קֶסְטָה מְנֶשָה	25
באר שבע 6.1.2002	1981	מחוז טיגריי, דאבגונה	1940	מקונן אהרון (שכן של קס קסטתה)	26
באר שבע 6.1.2002	1981	מחוז גונדר, כפר דָאבוֹ	1970	גבריאל שאטו (נכדו של קס מְסֶטֶל שְנֶפֶטֶר באתיופיה)	27
באר שבע 6.1.2002	1984	מחוז גונדר, כפר דְבֵט	1941	צ'וֹקוֹלֵן מְמֵן	28
באר שבע 6.1.2002	1984	מחוז גונדר, כפר זְנְגוֹ	1919	סְבֵהַט אֶמְרָה	29
באר שבע 6.1.2002	1984	מחוז גונדר, כפר זְנְגוֹ	1951	דינה דומבולו אֶמְרָה (בתו של סבֵהַט)	30

מקום הריאיון ומועדו	שנת עלייה	מגורים באתיופיה	שנת לידה	שם	
גדרה 19.2.2002	1990	מחוז גונדר, כפר סקלט	1973	וודה גטהון (קרובת משפחה של קס סמו סיסאי, מס' 7)	31
אשדוד 11.5.2003	1991	מחוז גונדר, כפר ווגרה	1952	דרבה אדגה	32
גדרה 15.6.2003	1990	מחוז גונדר	1970	ראובן טסמה	33
קריית גת 30.7.2003	1991	מחוז גונדר, כפר סנבטג	1966	קס מנטסנוט	34
נצרת עילית 3.8.2003	1982	מחוז סמיין, כפר טלמנט (וולקייט)	1940	קס אימרל פיקאדו	35
גבעת אולגה 3.8.2003	1991		1968	גרמא מטקו טסמא	36
נתניה	1991	סמיין	1930	אברה נגה	37
לוד 4.8.2003	1991	מחוז גונדר כפר אטייה	1951	אסמרה סנדקה	38